

Shezai RROKAJ

NJËSIMI I ALFABETIT GUR THEMELI PËR NJËSIMIN E GJUHËS DHE TË KOMBIT

UDC 811.18'35

Abstrakti: Katër janë ngjarjet themelore kombëtare që kanë krijuar një shtrat të qëndrueshëm dhe koherent në njësimin e gjuhës dhe të kombit. Ato janë Kongresi i Manastirit, Kongresi i Elbasanit dhe Normalja, Komisia Letrare e Shkodrës dhe Kongresi i Drejtshkrimit. Në dy ngjarjet e para politika gjuhësore ishte sporadike dhe mbështetej kryesisht nga dashuria, vullneti dhe përkushtimi atdhetar i shoqërive patriotike e kulturore si dhe personaliteteve të kohës për një gjuhë të njëzuar alfabetikisht dhe një proces arsimimi e kulturimi që do të ngrinte më lart vetëdijen kombëtare të pavarësisht. Kurse në dy ngjarjet e fundit politika gjuhësore mori përmasa shtetformuese. Komisia e realizoi nëpërmjet një sinergjie të Komandës Austriake me personalitetet diturore shqiptare të kohës, kurse Kongresi i Drejtshkrimit e realizoi në kushtet e Shqipërisë politike dhe të vullnetit patriotik kombëtar të trojeve integrale kombëtare e me gjerë.

Fjalët kyçe: alfabet, gjuhë, njësim, kombëtar, kongres

THE ALPHABET UNIFICATION AS A CORNERSTONE TO UNIFICATION OF LANGUAGE AND NATION

Abstract: There are four major national events that have shaped a stable and coherent ground to the unification of language and nation. These are: The Congress of Manastir, The Congress of Elbasan and Normalja, The Literary Commission of Shkodra and The Congress of Orthography. The first two events contained sporadic elements of language policies and relied mainly on the patriotic love, will and devotion of cultural and patriotic associations and of significant figures of those years who were seeking a unified language and alphabet. They considered the processes of education and cultivation as crucial in raising national awareness of independence. During the two last events, language policies were added statehood dimensions. The Literary Commission enforced its language policies due to the synergy between the Austrian Command and the Albanian pillars of society. Likewise, the Congress of Orthography reinforced language policies in accordance to the situation of the Albanian political state and the national patriotic will of integral Albanian territories outside the formal borders of the state.

Key words: alphabet, congress, Albanian language, national, unification

Ndër katër ngjarjet kombëtare më të mëdha historike, gjuhësore e letrare, kulturore e arsimore, shtetformuese, të cilave u janë referuar dhe do t'u referohen studiuesit e historisë, të gjuhësisë, të letërsisë e folklorit, të didaktikës dhe kulturës janë pa dyshim, Kongresi i Manastirit (1908), i cili, me mënjanimin e alfabeve të tjera shprehu në mënyrë të qartë idenë dhe vullnetin e shqiptarëve se uniteti i alfabetit, uniteti i gjuhës dhe uniteti i kulturës kanë qenë dhe janë kërkesa që përligjin dhe e bëjnë funksional unitetin politik të kombit.

S. Frashëri do të pohonte se “Gjuha shqip”, se “Kombetë mbahenë me gjuhëtë, një komb që e humbet gjuhënë e vet është i humburë dhe harruarë ... (dhe se)... xhdo shqiptar, i madh e i vogël të

mësojë këto shkronja e të munjë të shkruanj' e të këndonjë gjuhën e ti, që ka mësuarë me qumështit e s'ëmësë'.¹

Është i njohur fakti se Rilindja Kombëtare ishte një lëvizje politiko-shoqërore, e cila u karakterizua nga një përpjekje e gjithanshme emancipuese me synime të qarta për shkëputje politike si dhe nxjerrjen nga prapambetja arsimore e kulturore nëpërmjet bashkimit dhe ngritjes së vetëdijes kombëtare të shqiptarëve.

Ngjarja e dytë është Kongresi i Elbasanit (1909) dhe hapja e Shkollës Normale të Elbasanit (1909) për mësimin e gjuhës shqipe. Vendimet e tij kishin të bënin me mbrojtjen e gjuhës dhe vënien në zbatim të alfabetit të Manastirit.

Në zbatim të vendimeve të Kongresit të Manastirit dhe Kongresit të Elbasanit ishte hapja e Shkollës Normale për mësimin e gjuhës shqipe. Mësimi i gjuhës shqipe dhe masivizimi i shkollës ishin bërë kërkesë e e ditës dhe vendimet kishin të bënin me mbrojtjen e gjuhës dhe zbatimin e alfabetit të Manastirit, me përgatitjen e mësuesve, hartimin e teksteve për mësimdhënien në gjuhën amtare në të gjitha lëndët dhe kategoritë e shkollave. Ky ishte një hap tjetër i rëndësishëm drejt njësimi të gjuhës shqipe.

Profesor Çeliku² e vlerëson Kongresin Kombëtar të Elbasanit si “një ngjarje e rëndësishme kulturore, arsimore e politike, ai është kongresi i shkollave shqipe dhe i gjuhës shqipe, është kurorëzim i luftës së gjatë të Rilindjes Kombëtare shqiptare për identitet kulturor shqiptar.

Ngjarja e tretë është Komisia Letrare Shqipe e Shkodrës, e cila hedh për herë të parë themelet e një politike gjuhësore, në kuptimin teorik të këtij koncepti, po të mbajmë parasysh se për herë të parë kemi një mbështetje institucionale nga Komanda austro-hungareze me synime të qarta në këtë drejtim. R. Elsie thekson se Komisia Letrare Shqipe u ngrit prej austro-hungarezëve “...me sugjerimin e konsullit të përgjithshëm August Ritter von Kral, për të vendosur në lidhje me çështjen e përdorimit zyrtar të drejtshkrimit, si dhe për të nxitur botimin e teksteve shkollore në gjuhën shqipe.”³

Komisia ishte një projekt madhor për një politikë gjuhësore, e cila do të krijonte një sinergji midis institucioneve qeverisëse të kohës dhe pleiadës së intelektualëve, me qëllim kodifikimin e drejtshkrimit dhe unifikimin e variantit letrar që do të përfaqësonte gjuhën e administratës, të shkollës, të shtypit, të literaturës në tërësi dhe të kulturës së mbarë kombit.

Kjo politikë gjuhësore në dobi të formësimit të Shtetit të ri shqiptar jepet në mënyrë të qartë nga S. Çeka, kur pohon se “Parimi dhe zbatimi i dialektit historik të Elbasanit dhe përgjithësimi i tij në qeveri me kulturë shkollore të trullit tonë asht një përparim i paçmuar dhe një ... çap për bashkimin politik dhe letrar të dy copave të pashqitshme të Veriut dhe të Jugës.”⁴

Ngjarja e katërt e rëndësishme është Kongresi i Drejtshkrimit (1972) dhe gjithë hapat e mëtejshëm për të realizuar gjuhën njësuar, si një vepër ku kombi do të realizojë për shtetin a shtetet e tij një konvergencë gjuhësore njësuere kryesisht në administratën publike, në shkollë dhe në media. Natyrisht, në harkun e këtyre ngjarjeve madhore dhe në përmbushje të synimeve të tyre ka pasur përpjekje të tjera të rëndësishme dhe me arritje të pamohueshme.⁵ Ajo që i bashkon këto ngjarje

¹ S. Frashëri, *Gjuha shqip*, në Alfabetare e gjuhësë shqip', Konstandinopojë, 1879.

² Kumesë e mbajtur në Elbasan me rastin e 100-vjetorit.

³ R. Elsie, *Historia e letërsisë shqiptare*, Tiranë - Pejë, 1997, f. 285.

⁴ Cit. sipas T. Osmani, vep cit. f. 55.

⁵ Ndër ngjarjet e tjera madhore gjuhësore e arsimore të njëqind e sa viteve të fundit, mund të citohen: Shoqëria e Stambollit (1879), Shoqëria “Bashkimi” (1899) dhe Shoqëria “Agimi” (1901), Kongresi Arsimor i Lushnjes (1920), Kongresi Arsimor i Tiranës (1922), Kuvendi i Parë i Studimeve Albanologjike (Tiranë, 1940), Instituti i Studimeve Shqiptare (Tiranë, 1940), Instituti

është fakti se çështja gjuhësore nuk ka qenë qëllim në vetvete dhe për vetvete; ajo shërbente si mjet për një qëllim më të madh: njësimi i alfabetit ishte një fillim për njësimin e gjuhës si mjet, për të mbërritur mandej te njësimi i kombit nëpërmjet shkollës, letërsisë e kulturës, me qëllim që të vihej më mirë në qarkullim dija kombëtare shtetformuese, si pronë e bashkësisë, për të realizuar unifikimin vetëdijes si komb; një vetëdije e brendshme në gjithë rrugëtimin prej Rilindësve tanë e këtej.¹

Ndaj mund të pohohet pa mëdyshje se qysh prej Kongresit të Manastirit çështja e njësimit të alfabetit dhe gjuhës nuk ka qenë qëllim në vetvete. Siç do të shihet më tej, me ndonjë përjashtim², kjo çështje ishte e lidhur ngushtë me kërkesën e njësimit kombëtar dhe të autonomisë, sepse programi i lëvizjes kombëtare është i lidhur me procesin e formimit të ndërgjegjes kombëtare dhe të unitetit kombëtar.³ I përmbahemi mendimit se kjo sinergji e unitetit të alfabetit, të gjuhës dhe kulturës në shërbim të unitetit të kombit është një politikë gjuhësore, herë në trajtën e përpjekjeve sporadike të qarqeve të caktuara qysh prej rilindësve e herë si një angazhim shtetëror prej Komisionit e në vazhdim. Pavarësisht nga veçanësitë dhe kushtet historike që kanë ndikuar në qëndrimet përkatëse ajo që i bashkon këto ngjarje historike është larmia e pjesëmarrësve dhe formimeve të tyre si: studiues e krijues në gjini të ndryshme, apo edhe patriotë, shtetarë, fetarë etj.

Prej Kongresit të Manastirit e këtej nis një rrugëtim pa kthim drejt:

Së pari, eliminimit nga diskutimi i alfabeve arabo-turk e grek dhe zgjedhja e alfabeve me bazë latinishten. Kjo zgjedhje ishte padyshim më pak një vazhdim tradite të autorëve të vjetër sesa një shprehje vullneti për të qëndruar larg alfabeve me të cilët lidheshin vendet që synonin të na asimilonin a të na copëzonin. Një alfabet larg fqinjësisë territoriale e larg alfabetit të pushtuesit ishte një garanci më shumë për një autonomi dhe një pavarësi kombëtare.

Së dyti, zgjedhja e dy alfabeve në Kongres tregonte se do të duhej ende kohë që klubet të hiqnin dorë nga ndasitë, copëzimet dhe kaosi grafik për t'u përfshirë gradualisht në një lëvizje unitare kombëtare në kuptimin e gjerë. Siç do të shihet më tej, edhe pse me dy alfabe, Kongresi jo vetëm i dha fund larmisë grafike të deriatëhershme, por edhe shërbeu, në vijim të Lidhjes së Prizrenit, si një fillesë për një funksionim të kombit në tërësinë e elementeve që e përbëjnë atë.

Së treti, është pak e besueshme që zgjedhja e dy alfabeve të jetë bërë për të shprehur a respektuar bashkësinë veri/jug e ca më pak atë fetare në myslymanë të krishterë. Faktori i jashtëm, i cili është përdorur si argument diskutimi nga studiuesit për të dhënë interpretime të ndryshme, lidhet më shumë me përdorimin praktik të shtypshkronjave, që asokohe mbështeteshin në karakteret latine.

i Gjuhësisë (Tiranë), Konsulta Gjuhësore e Prishtinës (Prishtinë, 1968). Ndër to, më të rëndësishmet, që lidhen drejtpërdrejt me standardin e gjuhës shqipe janë Kongresi i Manastirit (1908), Komisia Letrare e Shkodrës (1916-1918) dhe Konsulta Gjuhësore e Prishtinës (Prishtinë, 1968).

¹ S. Frashëri, (*Gjuha shqip*, në *Alfabetare e gjuhës shqip*, Konstandinopojë, 1879, f.9.) do të shprehej se: “Komb’ i shqipëtarëve, nga të mos shkruarët” e gjuhës së vet, ka humburë gjer më sot më të shumtët’ e njerëzet..., kohë e sotme nukë ngjan me kohërat e vjetra; sot kombetë piquen’ e përzejehenë fort cpejt, edhe ata që janë më të fortë e më të diturë mundinë kudoherë ata që janë të dobët’ e më të paditurë”; F. Konica (Armiqt’ e Kombit, Albania, nr.2, 1903, f.20) thotë se ata ‘dhanë pemë të bukura: dhjetë libra të mira për shkollë, gjuhë e qeruar dhe e shtruar në Shqipëri të Sipërme, dashuria e mësimit kombëtar e ndezur ditë për ditë në zemrat ...’; Shoqënia Letrare ‘Bashkimi’ (Vëllazënvet Shqipëtarë, Diftim, A.SH., f.44, D. 19, f 3-4.) thekson se qëllimi ishte “Per me mujtun me livrue e me zhvillue gjuhën shqype, e me ndihmë të saj me i dhanë shkas e sulm nder ne përparimit e qytetërimit”. Ajo u kërkonte shqiptarëve të krijonin një bashkim të vërtetë “i unjshëm që të përfaqësojë gegë e toskë ... tue i dhamë dorë shoqi-shoqit”, etj.

² Kemi parasysh qëndrimin e Mit’hat Frashërit, përfaqësues i grupit të Selanikut.

³ Sh.Demiraj, K. Prifti, Kongresi i Manastirit ngjarje me rëndësi në lëvizjen kombëtare, Tiranë, 1968, f. 9.

Së katërti, njësimi i alfabetit ishte një fillim për njësimin e gjuhës si mjet për të mbërritur te njësimi i kombit nëpërmjet shkollës, letërsisë e kulturës, që do të vinin më mirë në qarkullim dijen kombëtare si pronë e bashkësisë për rritjen e vetëdijes njësuere.

Kongresi i Manastirit u dha shqiptarëve përfundimisht një alfabet latin, i cili ua ktheu përfundimisht syrin nga Perëndimi, i largoi ata prej kthetrave të turqve dhe lakmive territoriale të fqinjëve. Nga vetë natyra e saj, gjuha shërbeu si mjet për formësimin kombëtar. Një alfabet, një gjuhë pa thyrje të mëdha dialektore, një shoqëri shqiptare e emancipuar, që duhej të zgjohej dhe të bashkohej nëpërmjet shkollimit dhe kulturimit, mbeten sot e gjithë ditën, prej Rilindësve në kohët e moderne, rruga si duhet të bëheshin dhe do të formësoheshin Shqipëria dhe shqiptarët.

Edhe në kohët e sotme debatet nuk kanë vënë në diskutim vetëdijen arketipike të njësimi gjuhë-komb. Ato kanë qenë kryesisht të lidhura me bazën dialektore të gjuhës së njësuar, pas pohimeve në Kongresin e Drejtshkrimit (KD) për të ashtuquajturën bazë mbidialektore të gjuhës letrare, për kriteret e zbatuara për normën drejtshkrimore, për lidhjen e gjuhës së njësuar me sistemin komunist, për pasurimin, rishikimin, zëvendësimin e saj a krijimin e një standardi tjetër etj. Këto debate kanë mbetur të mbërthyer hera-herës në një mendësi akuzuese, pa mundur të jepen zgjidhje racionale normative për gjuhën shqipe e cila, si një dukuri dinamike, ndryshon e larmohet, duke iu përshtatur rrethanave shoqërore të reja e ku, si në çdo gjuhë tjetër merr trajtën e një gjuhe në përdorim.

Sot është koha që problemet e gjuhës së njësuar të kundrohen nga këndvështrimi i gjuhës në përdorim, i cili është përcaktues për normën e çdo gjuhe. Si shumë studiues të tjerë, mendoj se një debat dobiprurës për çështje të caktuara për gjuhën e njësuar, larg shigjetimeve, i mbështetur kryesisht në studiues dhe në institucione, mund të na shpjegojë drejt dhënies së disa zgjidhjeve në fushë të drejtshkrimit, pas të cilave lipset një politikë planifikuese gjuhësore mbarëkombëtare.

Nga ana tjetër, i përmbahem gjithashtu mendimit se me gjithë diskutimet e debatet gjuha e njësuar, edhe pse ende në proces formësimi, e mbrojti gjuhën shqipe prej “krisjes gjuhësore”, *ipso facto* edhe “krisjes kombëtare”, që po realizohej gradualisht për shkak të copëtimit gjeopolitik të kombit në disa shtete, e ku shqipja, sikundër vetë shqiptarët po formonin një arkipelag gjuhësor pa mundësi komunikimi brendaetnike prej një “ishulli” gjuhësor tek tjetri. Njësimi i gjuhës nëpërmjet një gjedheje njësuere për shqipfolësit ishte antidoti më i efektshëm për të parandaluar zhvillime gjuhësore në kahje diverguese e me gjasa që, në një kohë të pritshme, diversiteti gjuhësor, kulturor, ekonomik e politik mund të sillte një “përzierje gjuhësore” aty ku shqipja ishte nën ndikimin e gjuhës së shtetit tjetër (serbishtes, maqedonishtes, gjuhës malazeze).

Pra, me gjithë problemet e komunikimit brendakombëtar dhe të njësimi shtetëror gjuha e njësuar ka funksionuar pëlqyeshëm në disa veprimtari shoqërore si: në letërsi, në shkencë, në shkollë, në administratë e në lëmenjtë e tjerë të kulturës kombëtare në trojet etnike ku jetojnë shqiptarët. Ajo u përdor në trevat etnike të shqiptarëve si mjeti më i rëndësishëm integrues kombëtar i shqiptarëve të shpërndarë në disa njësi administrative shtetërore. Ndërkaq jeta e shqiptarëve kudo ku jetojnë, nga ajo kohë gjer sot, ka ndryshuar shumë dhe krahas këtyre ndryshimeve janë rritur dukshëm edhe prurjet e reja letrare e shkencore dhe jeta e përgjithshme kulturore e tyre.

Parimi i kompromisit të natyrshëm brenda bashkëveprimit ndërdialektor midis ish varianteve të shqipes letrare dhe jo vetëm, prej Rilindjes Kombëtare e këtej, ka ndikuar pozitivisht në njësimin e gjuhës shqipe, duke qenë i efektshëm për zhvillimin e përgjithshëm të standardizimit të saj.

Aspiratat e përgjithshme të shqiptarëve orientohen drejt integritetit në Bashkimin Evropian dhe paralelisht drejt bashkimit kombëtar. Kjo gjë kërkon në radhë të parë që shqiptarët medoemos duhet të kenë një gjuhë të njësuar të vetme, por dhe funksionale e të zbatueshme në të gjitha viset etnike ku

ata jetojnë. Sot gjuha e njësuar është mjeti kryesor për mbrojtjen e identitetit të njësuar kombëtar edhe përballë trysnisë së gjuhëve dhe kulturave të huaja në periudhën e shoqërisë globale që po jetojmë.

Prirja e përgjithshme (por jo vetëm) për ndërhyrje drejtshkrimore në standardin tonë vjen prej disa faktorësh ndër të cilët veçojmë: dinamizmin e zhvillimit të vetë standardit që lidhet edhe me ndryshimet e sistemit dhe ndryshimet gjeopolitike, kryesisht në dy dekadat e fundit. Por edhe vetë Kongresi i Drejtshkrimit (1972), i cili me gjithë punën e konsiderueshme, të bërë nga studiuesit dhe institucionet, nuk mund të mbyllte gjithçka plotësisht dhe drejt për arsye të mosnjohjes plotësisht të të gjithë arealit gjuhësor të trevave shqipfolëse, që vinte nga gjendja e pamjaftueshme e studimeve dialektologjike të kohës, të cilat nuk ishin gjithmonë konverguese, për shkak të copëtimit politik të kombit tonë. Nga ana tjetër, me gjithë punën e palodhur të studiuesve tanë, përgatitja teorike vuante defektet e izolimit dhe të mungesës së një shkolle teorike gjuhësore *ad hoc*. Gjithashtu, Kongresi i Drejtshkrimit i la shumë çështje të hapura për t'u ndjekur në dinamikën e mëtejme të zhvillimit të gjuhës. Por, nëse në kohën e KD disa vendime u morën edhe në emër të një idealizmi kombëtar pragmatik, për shkak të copëtimit gjeopolitik të kombit, sot shqiptarët lëvizin lirshëm në arteriet e kombit dhe bashkë me ta edhe gjuha e tyre. Kombi dhe gjuha e tij e njësuar nuk është më një ëndërr, një aspiratë, por një realitet i prekshëm, i përditshëm, i provuar dhe në proces formësimi, ndaj dhe zgjidhjet duhet të marrin parasysh këtë realitet të ri.

Prirja globale integruese ndërkombëtare ka sjellë vetiu edhe prirjen integruese kombëtare. Në këto kushte shqiptarët nuk mund të kenë dy standarde gjuhësore e as nuk mund të nisin nga e para një të ri. Zgjidhja e vetme është zgjerimi dhe përmirësimi i këtij standardi drejt gjithëgjuhës. Kjo do të thotë se standardi duhet të pranojë natyrshëm për nevojat e veta prurje nga gjithëgjuha, kryesisht nga trevat jashtë kufirit politik të Shqipërisë. Nga ana tjetër, është e domosdoshme sot që të ndërtohen politika gjuhësore që mundësojnë shtrirjen e gjuhës së njësuar në tërësinë e shqiptarëve brenda kombit, me qëllim që shqiptarët të arrijnë një kohezion më të shpejtë shpirtëror e gjuhësor dhe një komunikim me frekuencë më të lartë në të gjitha fushat e jetës politike, ekonomike, shoqërore, arsimore, edukative etj.

Bibliografia

ASHSH, Drejtshkrimi i gjuhës shqipe, Tiranë 1973.

ASHSH, Fjalor drejtshkrimor i gjuhës shqipe, Tiranë 1976.

ASHSH, Gramatika e gjuhës shqipe, vëll. 1, 1995, vëll. 2, 1997.

ASHSH, Fjalor i gjuhës së sotme shqipe, Tiranë 1980.

Beci B., *Rreth pikëpamjeve të Komisionit Letrare Shqipe për gjuhën letrare*, në Komisioni Letrare Shqipe në Shkodër (1916-1918), Shkodër 1977.

Bidollari Ç., *Komisioni Letrare e Shkodës për emrat e familjeve*, në Komisioni Letrare Shqipe në Shkodër (1916-1918), Shkodër 1977.

Çeliku M. *Tri veprat kodifikuese të gjuhësisë shqiptare në gjysmën e dytë të shekullit XX*, kumtesë e mbajtur në Seminarin e XXIV Ndërkombëtar për Gjuhën, Letërsinë dhe Kulturën Shqiptare.

Çeliku M., Komisioni Letrare e Shkodrës dhe realiteti shkrimor elbasanas, Shkodër, 1997.

Demiraj Sh., Prifti K., Kongresi i Manastirit ngjarje me rëndësi në lëvizjen kombëtare, Tiranë, 1968.

Domi M., Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit, në Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit (studime, materiale dokumente), Tiranë, 1972.

Elsie R., Historia e letërsisë shqiptare, Tiranë-Pejë, 1977.

Frashëri S., *Gjuha shqip*, në 'Alfabetare e gjuhës shqip', Konstandinopojë, 1879.

Gogaj N., Vendimet e Komisionit Letrar dhe ndikimet e saj në vitet e pavarësisë, në Komision Letrar Shqipëri në Shkodër (1916-1918), Shkodër, 1977.

Gurakuqi L., Vepra të zgjedhura, Tiranë, 1962.

Hoxha S., Pepa S., Një vështrim për 'Alfabetarin e gjuhës shqipe', të shoqërisë së Stambollit, SF, Nr.2, 1979.

Ismajli R., "Në gjuhë" dhe "Për gjuhë", Pejë, 1998.

Kastrati J., *Vijat e përgjithshme të zhvillimit historik të shqipes*, në "Kongresi i Drejtshkrimit të Gjuhës Shqipe: Tiranë 1973.

Kazazi Nj., Qehaja V., Komision Letrar e Shkodrës për tekstet shkollore, në Komision Letrar Shqipëri në Shkodër (1916-1918), Shkodër, 1977.

Komision Letrar Shqipëri në Shkodër (1916-1986), bot. i USh., në Studime shqiptare 8, Shkodër.

Kolonja Sh., Shkrimi, këndimi, abetare e gjuhës shqipe, në Alfabeti i gjuhës shqipe dhe Kongresi i Manastirit, Tiranë, 1972.

Kostallari A., Gjuha letrare kombëtare shqipe dhe epoka jonë, "SF", 4, 1984.

Lloshi Xh. (2008) Rreth alfabetit të shqipes, Logos-a, Shkup/Prishtinë/Tiranë,.

Mansaku S., *Rreth parimeve të drejtshkrimit të Komisionit Letrar Shqipëri në Shkodër*, në Komision Letrar Shqipëri në Shkodër (1916-1918), Shkodër, 1977.

Mosi H., Fuqia e gjuhës në një komb, "Shqiptari", 1910.

Osmani T. (1987) Histori e alfabetit të gjuhës shqipe, Tiranë.

Osmani T. (1999) Udhë e shkronjave shqipe, Shkodër.

Osmani T., Komision Letrar Shqipëri në Shkodër (1916-1918), 2004.

Plangarica T., Konkresi i Elbasanit dhe Komision Letrar e Shkodrës në spektrin e politikës gjuhësore dhe të planifikimit gjuhësor, në Komision Letrar Shqipëri në Shkodër (1916-1918), Shkodër, 1977.

Rrokaj Sh., Çështje të gjuhës shqipe, 1, 2, 3, 4, Tiranë, 2018.

Rrota J., Për historinë e alfabetit shqyp, Shkodër, 1936.

Rrota J. (1936) Për historinë e alfabetit shqyp, Shkodër.

Xhuvani A., Vepra 1, Tiranë 1980, Vepra 2, Tiranë 1990.